Bárány István (1966) az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tanít, kutatási területe a görög filozófiatörténet. Platón *Theaitétosz* című dialógusának általa készített új fordítása és az ahhoz írt értelmező kommentár az Atlantisz kiadónál jelent meg (2001).

Szofisták Athénban: egy angol liberális látomása

(George Grote, *A History of Greece*)

Bárány István

A *Magyar Értelmező Kéziszótár* „szofista" szócikke szerint a szofista „1. A szofisztika filozófiáját követő gondolkodó. 2. Formálisan helyes, valójában téves következtetésekkel okoskodó személy." A szofisztikának a következő szócikkben található definíciójából pedig kiderül, hogy az „a vallást elvető, racionalista, relativizmust hirdető, ókori görög filozófiai irány." Egyéb európai nyelvek értelmező szótárai nagy vonalakban hasonlóképpen határozzák meg a szofistát. Példának okáért a *New Shorter Oxford English Dictionary* a következőképp: „In ancient Greece, a scholar, a teacher, *spec*. a paid teacher of philosophy and rhetoric, *esp*. one associated with specious reasoning and moral scepticism... NOW, a person using clever but fallacious argument, a specious reasoner, a casuist." (Az ókori Görögországban: tudós, tanár, kül. a filozófia és rétorika fizetett tanára, kül. csalóka érveléssel és morális szkepticizmussal összefüggésben... *MA*: ügyes, de félrevezető érveket használó, helytelenül okoskodó, szőrszálhasogató személy.)

Nem kétséges, hogy mindkét, végső soron találomra kiválasztott szótárban a szofista jelentésének kétféle meghatározásával találkozunk – még akkor is, ha az angol szótárszerkesztők valamilyen oknál fogva ez esetben eltekintettek a szokásos jelöléstől, és egy szokatlan utalással (*NOW*) egyszerre kívánták jelezni számunkra, hogy a szónak két jelentése van, s hogy közöttük a szokásosnál szorosabb kapcsolat áll fenn.[1] A vallást elvető, racionalizmust, relativizmust hirdető ókori görög filozófiai irányzat követőjéről történeti kontextusokban szokás beszélni, a második definíció pedig a mai magyar (illetve angol) köznyelvi szituációkban élő jelentést rögzíti: formálisan helyes, valójában téves következtetésekkel okoskodó személy.[2]

Mindazonáltal az sem kétséges, hogy a két jelentést mégiscsak szorosabb kötelék fűzi össze, s hogy a mai köznyelv pejoratív értelmű „szofistájában" egy régebbi kor történeti ítélete rejtőzik. Ez mellesleg az angol szótárszerkesztők által választott meghatározásban több mint nyilvánvaló: *fizetett* tanár, *hamis érvelés, morális szkepticizmus*. Merthogy éppen ezek azok a vonások, melyeket hagyományosan a szofisták ismertetőjegyeiként szokás emlegetni, s éppen ez a szofista-kép az, amelyet George Grote és nyomában történészek, filológusok és filozófusok serege megpróbált újrarajzolni, talán nem is minden eredmény nélkül – bár éppen a *New Shorter Oxford English Dictionary* szócikkének a fényében vállalkozásuk sikere némileg kétségesnek tűnhet.

A szótárszerkesztők – akár magyar, akár angol, akár egyéb nyelvek értelmező szótárairól van szó – a szofista két „jelentésének" elkülönítésével George Grote *A History of Greece* című monumentális opuszának LXVII. fejezetét követik.[3] Hogy a Kr. e. 5. századtól egészen a 19. századig élő történeti jelentés hogyan jött létre, más lapra tartozik. Röviden most legyen elég annyi, hogy a szofistákról kialakult kép forrása nagyrészt – hogy mekkora részt, azt egyéb források hiányában nehéz megítélni[4] – Platón indulatos szarkazmusában keresendő. Platón Szókratész személyének fiktívtörténeti kontextusát kimunkálván vonultatja fel a kor szinte összes szofistáját – Hippiaszt, Gorgiasz, Prótagoraszt, Prodikoszt, Kalliklészt stb. – és a szókratészi filozófia megteremtésén munkálkodva szembesíti őket saját dialógusainak hősével. A találkozások légköre hol enyhén csipős, hol maróan gúnyos, hol derűs, vagy éppen nevetséges: de minden alkalommal, így vagy úgy, ironikus. Későbbi korok ezt az iróniát olvasták „félre", így vált a Platón-dialógusoknak ebből az izgalmas eszközéből unalmas közhely. A Platóntól eredeztethető negatív szofista-kép két alappillérre épül: egyrészt

a morális alávalóságra (morális relativizmus, szkepszis, az erény – méghozzá micsoda erény! – pénzért való tanítása), másrészt az intellektuális tartalomra, illetve annak hiányára (gondolkodás és érvelés helyes és igaz formáinak nem kellő ismerete). A vádakat sommás tömörséggel foglalta össze Henry Sidgwick 1872-ben: „A szofistákról régebben úgy gondolták, hogy bennük egy csapat sarlatánt és csalót kell látnunk, (...) akik a köz hiszékenységén gazdagodtak meg: az erény tanárának álarcát magukra öltve valójában a hamis következtetés művészetét tanították, s eközben erkölcstelen gyakorlati tanaikat terjesztették."[5] Az idézet pamfletszerű, karikírozott tömörséggel és metsző éllel fogalmazza meg azt a három vádpontot, amely a 18–19. század lexikonjaiban, történeti vagy filozófiai kézikönyveiben olvasható, s amely vádpontok forrása természetesen Platón dialógusaiban lelhető fel.[6]

Grote a szofista mozgalom átértékelése során tehát egy alapvetően Platóntól származó hagyománnyal szakít. Az amúgy meglehetősen békés és szelíd természetű szerzőt a jelek szerint vonzhatta a hagyomány újragondolásának és átértékelésének feladata. A *History of Greece* tizenkét kötete a görög történelem több mozzanatát is revideálja. Ezek között első helyre a görög világ mitikus korszaka kívánkozik. A *History* a görög mítoszokat visszautalja oda, ahová tartoznak: a mítoszok világába, s „kiegészítő és párhuzamos bizonyítékok" (collateral evidence) hiányában szakít a racionalizáló mítoszmagyarázattal – ilyen bizonyítékokat a régészet majd csak a század utolsó évtizedeiben fog tudni a történész rendelkezésére bocsátani. Grote több esetben is módosítja a klasszikus görög politikatörténet egyes mozzanatairól és főszereplőiről a tudományos és művelt közgondolkodásban élő képet: így Szolón, Kleiszthenész, s még Kleón szerepét is megpróbálja átértékelni – bár ez utóbbit sem a kortársak, sem az utódok nem fogadták osztatlan egyetértéssel. Ugyancsak úttörő vállalkozás volt a görög történelem mintegy „függelékének" szánt három kötetes Platón-monográfia (miként a tervbe vett, de befejezetlen Arisztotelész is), s talán nem véletlen, hogy a mű a 19. századi Platón-irodalom azon kevés darabja közé tartozik, melyeket még ma is érdemes és szokás forgatni.[7]

De ki is volt George Grote? Bankár és üzletember? Tudós történész? Reformista politikus, parlamenti képviselő, egyetemalapító? (Életéről bővebben lásd a mellékletet.) Bizonyos értelemben kora, a 19. századi Anglia tipikus képviselője. A családi hagyományokat követve iskolái után 16 éves korától a családi „bankban" dolgozik; széles körű filozófiai és történeti műveltségére éjszakánként tesz szert. Fiatal korától tagja a Jeremy Bentham és James Mill köré szerveződő utilitarista körnek, majd a választójog és a politikai szabadságjogok kiterjesztését szorgalmazó politikai reformmozgalomban is tevékeny részt vállal a filozófiai radikálisok oldalán. Ezekben az – angol mércével mérve – „forradalmi" időkben parlamenti képviselő lesz. Ugyancsak részt vesz az utilitarista mozgalom másik nagy célkitűzésének, az „establishment"-et képviselő, felekezeti alapon szerveződő és csak megfelelő anyagi, családi és felekezeti háttérrel látogatható angol egyetemekkel (Oxford és Cambridge) szemben felállított London University (a későbbiekben: University College London) alapításánál. Sokszínű életének legnagyobb hatású[8], s ma is leginkább ismert alkotása történészi-írói munkássága, mely a *History of Greece* tizenkét és a Platón-monográfia három kötetében öltött testet. Grote görög történelme szigorúan liberális és utilitarista, szerzőjének politikai eszméit és filozófiai nézeteit hűen tükröző nézőpontból íródott. De ezt szerencsénkre alapos és tárgyszerű tudományos attitűd egészíti ki. Bizonyára e két, a korszellemmel olyannyira összhangban lévő szempont szerencsés találkozása magyarázza a mű hirtelen és hangos sikerét. Hamarosan francia és német fordítása is napvilágot látott, s az Ó- és Újvilág egyaránt mint a nagybetűs Görög Történelmet olvasta, melynek fénye elődeit – és sokszor utódait – is elhomályosította.

Grote történelme persze nem egyszerű politikatörténet, de nem is társadalomtörténet (amelynek a lehetőségei bizonyos forrástípusok hiányában korlátozottak voltak a korban), hanem az egész görög világot, annak minden aspektusát – a görög mítoszokat, irodalmat, filozófiát, művészetet felölelő – egyetemes kultúrtörténet, „Universalgeschichte", mely, hogy patetikusan szóljunk, az ókortudomány első nagy korszakának, a „hőskornak" a lezárása. A mű

George Grote élete évszámokban

1794. november 17-én születik meg George Grote, a *Prescott and Grote Bank* résztulajdonosának a fiaként.

1800–1810 Alap- és középfokú iskolai tanulmányok: Sevenoaks Grammar School, Charterhouse School.

1810 A családi banknál kezd dolgozni. Önálló tanulmányokat folytat az ókortudomány területén, megtanul németül, olasz, német, orosz történelemmel foglalkozik, majd politikafilozófiai, filozófiai műveket olvas. 1817-ben első tanulmányát Lucretiusról írja. Ekkora tehető első találkozása az utilitarizmussal.

1815 Megismerkedik későbbi feleségével, Harriet Lewinnel. A két fiatal családja ellenzi a házasságot, mire 1820-ban titokban összeházasodnak.

1819-ben találkozik James Millel és Jeremy Benthammal, csatlakozik az általuk létrehívott utilitarista, benthamista, radikális csoportosuláshoz.

1823 körül a *History of Greece* megírásához vezető első gondolatok, az első fennmaradt kéziratok. 1826-ban recenziót ír H. Fynes Clinton *Fasti Hellenici* című művéről a Westminster Review-ban. A recenzió Niebuhr figyelmét is felkelti.

1826-ban a London University (ma: UCL) megalapítása. Anglia első egyeteme, mely felekezeti hovatartozás nélkül minden diák előtt nyitva áll. Az egyetem szellemi atyja az utilitarista mozgalom prófétája, Jeremy Bentham (akinek „autoikonja", vagyis mumifikált, saját ruháiba öltöztetett teste máig látható a Gower Street-en). Grote az egyetem alapításánál is jelen van, majd egy hosszabb szünet után, az 1850-es és 60-as években mind a University College, mind a több *college* tömörüléséből létrejövő University of London vezetőségébe beválasztják. (Tagja az egyetemi tanácsnak, a University College elnöke, a University of London rektorhelyettese.)

1830 Politikai tevékenységének a kezdete. A párizsi forradalom hívéül szegődik, majd az 1832-es Reform Bill melletti küzdelembe veti bele magát.

1832-ben a választási törvény módosítása után Grote képviselőnek jelölteti magát, megválasztják, majd kétszer újraválasztják (1835, 1837). Fő politikai célkitűzése a titkos szavazás.

1832 Bentham halála. Miután 1836-ban James Mill is meghal, az utilitarista kör feloszlik.

1841 Grote politikai tevékenysége véget ér. Hosszabb utazást tesz Itáliában, feladja banki pozícióját, s életét a tudományos munkának és írásnak szenteli.

1846 Megjelenik a *History of Greece* első kötete. Az utolsó, tizenkettedik kötet 1856-ban jön ki.

1865 A *Plato and the Other Companions of Sokrates* megjelenése.

1871-ben meghal. A Westmister apátságban helyezik örök nyugalomra.

Részletek a History of Greece-ből

Ezeket [ti. a történelem előtti] korokat úgy mutatom be, ahogy a legkorábbi görög monda-, hit-, és érzésvilágban elénk tárulnak, ahogy őket itt megismerjük – s nem vállalkozom annak megítélésére, hogy e legendáknak van-e történeti alapja, és ha igen, sok vagy kevés. Ha az olvasó neheztel rám amiatt, hogy ennek eldöntésében nem segédkezem, ha azt kérdezné, hogy miért nem húzom el a függönyt, és leplezem le a teljes képet, akkor Zeuxiszként, minthogy az ábrázoló művészet mesterművének bemutatóján ugyanez a kérdés hangzott el, csak azt mondhatom: „a függöny maga a kép". Amit mi költészetként és meseként olvasunk, valaha történelemnek számított, méghozzá az egyetlen s igaz történelemnek, melynek révén a görögök saját múltjukat elképzelhették és megízlelhették: a függöny mögött nincs semmi, és bármily leleményesek volnánk is, e függönyt nem tudjuk elhúzni. Az egyetlen feladat, melyre vállalkozhatom, hogy e függönyt a maga valóságában bemutassam – elhúzni nem tudom, átfesteni pedig még kevésbé.

(Részlet az I. kötet előszavából)

De még ez a forrás sem lesz képes, ha előítélet nélkül és egészében használjuk, alátámasztani azt a vádat, hogy tanításuk erkölcstelen és romlott, tudásuk csalárd és színlelt lett volna. Ezeket a vádakat a modern történészek hangos kórusa később újra és újra elismételte. A történelem kevés olyan szereplőjéről tudok, kikkel oly méltatlanul bánt el az utókor, mint a szofistákkal, kik e név modern jelentésének áldozatai lettek. Újabb kori szerzőink közül csak kevesen veszik a fáradságot, hogy magukat és olvasóikat megszabadítsák e téves képzettársítástól, jóllehet az angol vagy francia „szofista" szó teljességgel alkalmazhatatlan Prótagoraszra vagy Gorgiaszra, kiket inkább „tudósok"-nak vagy „nyilvános tanítók"-nakkellene neveznünk. Fölöttébb érdekes szemügyre venni jeles férfiaknak, például Stallbaumnak a *Prótagorasz*, *Gorgiasz*, *Euthüdémosz*, *Theaitétosz* című Platón-dialógusokhoz írott előszavait, melyekben Platón vagy Szókratész személyes találkozását és vitáját mutatja be valamelyik szofistával, vagy a szofisták álláspontját Szókratésszal mondatja el. A kommentár szerzőjétől folyamatosan olyan megjegyzéseket olvasunk, hogy „figyeljük meg, hogyan jelzi Platón a szofista hitvány és sekélyes mivoltát" – miközben az a teljesen szigorúan és bevallottan a német filológia (Boeckh, Niebuhr, O. Müller) teremtette alapokon áll. Ami a klasszikus írott források alapján tudható, az benne mind, vagy majdnem mind, megtalálható. Különös fintora a sorsnak, hogy a görög „klasszikus világnak" ezt a nagyszabású összefoglalását éppen egy „angol" „bankár" és „műkedvelő" tudós írta meg. (Volt is morgás és csodálkozás emiatt német földön, a német egyetemeken...). Különös, de csöppet sem érthetetlen, elvégre az effajta nagyszabású összefoglalás régi angol hagyomány: a görög történelem terén ott volt a helyesbíteni kívánt Mitford, a megbecsüléssel emlegetett Thirlwall, s mellettük és mindenekelőtt Edward Gibbon, a nagy elől.

A tizenkét vaskos kötetet egységesítő és összefogó alapgondolat és vezérfonal általában a demokráciába, s különösen az athéni demokráciába mint felsőbbrendű államformába vetett hit. Az talán nem szorul túlzott magyarázatra, hogy ez mennyire összhangban állott a korabeli Európa intellektuális forrongásával – a szabadelvű gondolat terjedésével, a különböző szabadságjogokért és a képviseleti demokrácia megvalósításáért folytatott küzdelmekkel, a különböző, végső soron a francia forradalom eszméiből (is) táplálkozó, s annak jelszavait hangoztató 48-as mozgalmakkal. Az viszont, ezzel szemben, talán kevésbé ismert, hogy az athéni demokráciának a modern kort átható kultusza a 18. századig alig létezett. Athén nem számított a modern európai civilizáció „bölcsőjének", a haladás „zászlóvivőjének", a várost és demokratikus államrendjét inkább gyanakvással, semmint rajongással volt szokás szemlélni.[9] A demokrácia a lehetséges államformák hierarchiájában az egyik legalacsonyabban jegyzett helyet foglalta el, s ez olyan régi hagyomány volt, melyet Platón és Arisztotelész tekintélye és gondolkodói nagysága szentesített. „Whence comes it, this universal big black Democracy" (Honnan jő ez egyetemes, nagy, sötét Demokrácia?) írta, írhatta Grote művével egyidőben Carlyle.[10]

Természetesen túlzás volna Grote és a *History of Greece* kizárólagos hatásának tulajdonítani az Athénról és az athéni demokráciáról az európai gondolkodásban élő kép átalakulását, Spárta és Athén szerepének átértékelését. De az biztos, hogy Grote munkája, melyben az athéni demokrácia eszméjében való szenvedélyes hit és lelkesedés termékenyen egyesült a tudományos alapossággal, nem kis szerepet játszott ebben, míg a kort átható filhellénizmus biztos hátteret nyújtott az athéni demokráciáról – a kézikönyvek és iskolai tankönyvek lapjain máig élő – új kép kialakításához és befogadásához.[11]

A mű alapeszméje Athén felvirágzásának és az athéni demokrácia kiteljesedésének vizsgálata, és ezzel párhuzamosan Spárta (és közvetett módon Róma, bár ebben az esetben nyilván nincs szó egyszerű szembeállításról) szerepének és történeti jelentőségének átgondolása. Grote a maga elé tűzött célt aprólékos részletességgel valósítja meg. Periklész és kora nem igényelt védőügyvédet: arra ott volt Thuküdidész híres temetési beszéde, mely elegendőnek bizonyult, hogy Platón kifejezett és többször is kinyilvánított ellenszenvét ellensúlyozza. A szofistákkal, a kor szimbolikus képviselőivel az utókor nem bánt ilyen kegyesen. Platón értékítélete egyszer s mindenkorra eldöntötte e kérdést.

Grote a *History* talán leghíresebb és legnagyobb hatású fejezetében, a LXVII.-ben ennek a kérdésnek gyürkőzik neki. A politikai események tárgyalása során a peloponnészoszi háború végénél, az athéni birodalom végnapjainál járunk. Mielőtt Grote rátérne Szókratész személyére, színes és tömör formában bemutatja az ötödik századi Athén intellektuális életét. A kor legfontosabb irodalmi műfajainak, a tragédiának és a komédiának a rövid bemutatása után a manapság preszókratikus filozófusoknak nevezett gondolkodókra tér át. Ennek során rámutat arra, hogy egyrészt a tragédia párbeszédes, dialogikus formája, másrészt a Zénóntól származtatott dialektika érvei és gyakorlata, harmadrészt az esetenként Empedoklész neve alatt emlegetett rétorika laza módon összekapcsolódnak. A szofisták ebben a pillanatban és intellektuális közegben lépnek a történelem színpadára.

Előszó gyanánt Grote egy pontosan és nagy műgonddal megfogalmazott metodológiai elvet fektet le: „a[z athéni] közízlés rosszallása, s annak széles körben való elterjedtsége [ti. az athéniaknak az új eszmékkel szemben tanúsított ellenszenve] óvatosságra kellett volna, hogy intse a modern szerzőket, hogy ne fogadjanak el akármilyen bírálatot és rosszallást, ha a bevádolt fél nem hagyott

hátra védőbeszédet, vagy legalábbis a bírálatot szigorúan abból a nézőpontból tekintsék, amelyből megfogalmazódott. Ezen körültekintés mellőzésének folyományaképpen a görög történelem eseményeit és személyeit rossz oldalukról mutatják be: Arisztophanész rágalmait, Platón és Xenophón gúnyos szavait, de akár a felpereseknek és alpereseknek a Dikasztérion előtt elhangzott részrehajló általánosságait keresztkérdések és további vizsgálódások nélkül, mint valódi történelmi nyersanyagot fogadják el. Ha valaha is szükség volt nyílt és elfogulatlan tekintetre, ez az a pillanat, amikor a Szofistáknak nevezett személyek történetét kívánjuk tárgyalni, kik ekkor lépnek először színre, Athén és Görögország félreismert és lebecsült gyakorlati tanítómestereiként."[12]

A 19. század sajátos nyelvén Grote a történész módszerének legfontosabb alapelvét: elsődleges, írott forrásainknak a *kritikai vizsgálatát* követeli meg. A „közízlés rosszallása" nem más, mint a személyes vélemények szabad kifejezése Athénban. A kifejezés szabadsága természetesen fontos Grote számára, ámde arra semmi okunk, mondja, hogy a szofistákat tárgyaló történeti dokumentumokat ne vessük alá kritikai vizsgálatnak. Ezt tehát ő megteszi, s ez azért fontos, mert – Platón iránt való minden odaadása és csodálata ellenére – felismeri, hogy a szofisták ábrázolása Platónnál: torzkép, s a dialógusok forrásként csak akkor használhatók, ha a minden más esetben megkövetelt forráskritikának őket is alávetjük. Továbbá, s ez talán még érdekesebb, rájön arra is, hogy a szofistákról elődei által a dialógusokból kiolvasott kép téves olvasaton alapul: nem veszi figyelembe a dialógusokat átszövő szókratészi iróniát.[13] E megfigyelése még ma sem idejétmúlt. Grote ugyancsak felfigyel arra, hogy Platón tiszteletteljes hangon beszél Prótagoraszról[14] (ami ismét csak a platóni dialógusok rétegei iránt való érzékenységét tanúsítja). Összességében – s ez igaz lesz majd a későbbi Platón-monográfiára is – Grote talán az egyik első szerző, aki valódi fogékonyságot mutat a szókratészi irónia iránt, s azt képes – nem csupán a szavak szintjén – értelmezésébe beépíteni.[15]

A szofisták részletesebb tárgyalását a szó történetének vizsgálatával indítja, s a mellett sorakoztat fel szövegeket, hogy a „szofista" kifejezés a korabeli Athénban sokkal általánosabb jelentésben forgott, mint később: Platónra, Szókratészre, Iszokratészre egyaránt alkalmazzák forrásaink, s a jövendő korok által szofistáknak nevezett személyekre való kizárólagos használat csak később, Platón dialógusainak nyomán rögzült.

A *History*-nak a szofisztikára vonatkozó fejezetében Grote a következő megfigyeléseket teszi:

1. Szofista mozgalom, mint olyan, szigorú értelemben nem létezik. A szofisztika nem egy bizonyos filozófiai irányzat, nem egy iskola, mint az Akadémia vagy a Peripatosz, sokkal inkább hivatás és mesterség. Ebből az is következik, hogy nem beszélhetünk úgy általában a szofisztikáról és szofista „nézetekről", csak az egyes szofistákról és nézeteikről.

2. Ha a szofisztikában hivatást és mesterséget kell látnunk, akkor az összekötő kapocs az ifjak nevelése; ennek révén Szókratész és a szofisták között több a hasonlóság, mint azt gondolni szokás. A szofisták a gyakorlat tanárai, s ha a szofista mozgalmat elhelyezzük saját társadalmi-politikai kontextusában, akkor az a görög világban a demokratikus államrend kialakulására, s az így létrejövő szükségletekre adott válaszként is felfogható.

3. A rétorikai és nyelvi problémák és kérdések iránti érdeklődés, a politikailag aktív élet felvállalása a szofista gondolkodók közös jellemvonása.

4. Az egyes szofisták bemutatása során Grote részletesen elemzi Prótagorasz agnoszticizmusát, valamint ismeretelméleti relativizmusát, kiemeli filozófiai jelentőségét, s megkísérli a *Gorgiasz*ban felléptetett „radikális" Kalliklész kirekesztését a szofisták sorából.

5. Végül kiemelten tárgyalja és hangsúlyozza annak a vádnak a tarthatatlan voltát, hogy a szofisták erkölcsileg káros hatást gyakoroltak volna az athéni ifjúságra, saját véleményét állítva ezzel szembe, miszerint a szofisták alapvetően pozitív irányba befolyásolták az athéni közéletet.

Talán e sommás ismertetésből is kitűnik, hogy a jelenkori kutatás nem csupán Grote alapvető újítását, a szofista mozgalom „rehabilitálását" fogadta el, hanem ezen túl több ponton is az ő téziseit gondolta tovább vagy finomította. A legérnyilvánvalóbb tény, hogy mindkét figurát Platón mozgatja a táblán, tökéletesen elsikkad. Vagy: ezt vagy azt az érvet és gondolatot, melyet Szókratésztól hallunk, nem szabad Platón valódi véleményének tekintenünk, csak azért folyamodik használatához az adott helyen, hogy nevetségessé tegyen és megalázzon egy kérkedő szélhámost – mely megjegyzés Platónt őszintétlen vitapartnerré és modern éretelembe vett szofistává fokozza le, épp akkor, amikor a kommentárszerző Platón tiszta, fenséges erkölcsiségét Gorgiász és Prótagorasz állítólagos ármányának ellenszereként magasztalja. Platón terjedelmes és érdekfeszítő dialógust szentelt a „Szofista" vizsgálatának, és különös módon az a definíció, mellyel utoljára megpróbálkozik, intellektuális értelemben senkire nem illik úgy, mint éppen Szókratészra..."

V. kötet, LXVII. fejezet, 62–64.

dekesebb mégis az, hogy – bár pártatlan és minden részrehajlást mellőző tudományos elkötelezettsége vitán felül áll – Grote vezérelve és kiindulópontja a szofista mozgalom, s ezen keresztül az egész athéni demokrácia szerepének újragondolása során sajátos, utilitarista-liberális meggyőződése. Vagy talán fogalmazzunk inkább úgy, hogy e hit és meggyőződés nyitja fel szemét, teszi őt fogékonnyá a szofista mozgalom olyan vonásainak a meglátására, melyek felett elődei átsiklottak. Amikor például a szofista mozgalom nevelésben játszott fontos szerepét hangsúlyozza, ez az utilitarista mozgalomnak az oktatás-nevelés fontosságába vetett meggyőződésével mutat párhuzamokat. Elég itt csak szegény John Stuart Mill példaértékűnek szánt, ám kis híján katasztrófába torkolló neveltetésére gondolnunk,[16] vagy arra a tényre, hogy Grote maga is tevékeny szerepet vállalt a London University alapításában, majd később vezetésében is. A szofisták gyakorlati tevékenységét saját életének a fényében, mely utilitarista elveinek gyakorlati-politikai-reformista megvalósítását tűzte ki célul, botorság lett volna kárhoztatnia. Üzletemberi-bankári (bár némileg kényszeredetten végzett) feladatai, vagy éppen működését a tandíjakból fedező College példája valószínűleg hatástalanította azokat a vádakat, hogy a szofisták pénzért tanítottak. Szigorúan szekuláris nézetei rokonszenvessé tehették számára Prótagorasz agnoszticizmusát. Végül az utilitarista filozófia alapjaiba vetett hite szimpátiát ébreszthetett benne az utilitarizmus alapelvének egyik első megfogalmazása iránt, melyet a *Prótagorasz* című dialógusban olvashatunk, s azok iránt a párhuzamok iránt, melyek a szofista gondolkodók és az utilitarizmus között különösebb erőfeszítés és belemagyarázás nélkül is fellelhetők.[17]

„Athén áldása és dicsősége, hogy érzéseit és gondolatait minden polgár olyan szabadsággal fejezhette ki, melyre az ókori világban egyáltalán nem, s a modern világban is csak elvétve akad példa, a modern világban, ahol az eltérő vélemények legnagyobb része mindmáig elhallgattatásra van ítélve."[18] Ez az angol liberális reformmozgalom nyelve, John Stuart Mill, a híres barát nyelve, aki a szólás- és gondolatszabadságot minden szabadságjogok legfontosabbikának tartotta. Grote saját politikai elveinek és eszméinek megvalósulását Athénban vélte a történelem során először felfedezni, s így a szofisták csaló s erkölcstelen sarlatánokból a grote-i görög történelem lapjain a „liberális" Athén, a görög „liberális demokrácia" eszméinek tiszta szívű képviselőivé lényegültek át. Az athéni történelem és a szofista mozgalom átértékelése így elválaszthatatlan mind egymástól, mind Grote korától és meggyőződésétől.

Mindehhez tegyük hozzá, hogy Athén helyét a modern (értsd: 19. századi) ókortörténetben és historiográfiában jórészt Grote jelölte ki (s ez Wilamowitz minden morgolódása ellenére is így van). Hiszen a *History* „felfedezései", „átértékelései" mind ugyanazt a célt szolgálják: a görög történelem alapkoncepciójának az átfogalmazását, Athén és az athéni demokrácia helyének kijelölését a görög történelem középpontjában. „A görög történelem azért méltó figyelmünkre, mert benne először valósul meg a »liberális demokrácia« eszménye." Grote legmaradandóbb öröksége az a kép, mely az ókori Hellászról és Athénról mindmáig velünk él: lexikonok, kézikönyvek, iskolai tankönyvek és szakkönyvek lapjairól köszön vissza. S ennek a szemléletnek, s általában a görög történelemnek is a legegyetemesebb, legegységesebb és talán legszínvonalasabb összefoglalását mindmáig (és valószínűleg mindörökre is) neki köszönhetjük. Persze ma már nem hiszünk maradéktalanul a történelem szabályos menetében (s amiben hiszünk, az nem alkalmas az effajta nagyszabású összefoglalásra) – bár a kísértésnek még ma is nehéz ellenállni, hogy Athénra ne úgy tekintsünk, mint „Hellász nevelő iskolájára".

Irodalom

Forbes, Duncan, *The Liberal Anglican Idea of History*, Cambridge, 1952.

Momigliano, Arnaldo, „George Grote and the Study of Greek History" (inaugural lecture delivered at University College London, 19 February 1952): Bowerstock, G. W. (kiad.), A. D. Momigliano, *Studies on Modern Scholarship*, Berkeley, University of California Press, 1994.

Clarke, M. L., *George Grote. A Biography*, London, 1962.

Robertson, George Croom, „George Grote": *The Dictionary of National Biography*.

Lloyd-Jones, Hugh, *Blood for the Ghosts. Classical Influences in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, London, 1982.

Jegyzetek

1 A szavak különböző jelentését a szótárszerkesztői gyakorlat bevált szokás szerint számmokkal jelöli, ez itt nem így történt (ellentétben a magyar, de az összes többi általam ismert angol stb. értelmező szótárral.)

2 Az már a magyar „irodalmi" tradíció sajátos folklórjához tartozik, hogy „formálisan helyes, valójában téves következtetést" emleget a szótár. (Mintha nem volna elég a formálisan téves, vagy látszólag helyes következtetés...) De tény – s ennyiben a szótárszerkesztők helyesen jártak el – hogy valóban lehet ilyen „jelentése" a szofistának a mai magyar köznyelvben.

3 A *History of Greece* eredeti, első kiadásának 12 kötete 1846 és 1856 között jelent meg. A későbbiekben több kiadás is napvilágot látott, ezek egy részét még Grote maga dolgozta át. A kiadások egy része az eredeti tizenkettő helyett nyolc vagy tíz kötetben került ki a nyomdából. Az alábbiakban két általam használt kiadásból, az Everyman's Library (EM) 1906-ban megjelent, valamint az 1862-es 8 kötetes kiadásból idézek (1862). (Ez utóbbi a Szabó Ervin könyvtár Budapest gyűjteményében található, eredetileg Károlyi István, majd Károlyi Sándor könyvtárának volt a tulajdona.)

4 Hogy az általunk ismert pejoratív felhang mellett pozitív árnyalata is volt a *szofisztés*nek, arra jó bizonyság a második szofisztika elnevezése, melyet képviselői tudatosan, a nagy elődökre való hivatkozással választottak. Ha a névnek csak és kizárólag negatív konnotációi lettek volna forgalomban, e névválasztás elképzelhetetlen lett volna. S hogy a szofisztikának ez a pozitívabb jelentésárnyalata teljesen soha nem merült feledésbe, azt pl. a Nagy Enciklopédia szócikke is mutatja. („A szofista terminus, mely ma megbélyegző, egykor tisztes és ártalmatlan jelentésben forgott.")

5 *Journal of Philology* 4 (1872) 289., idézi Kerferd, G. B., *The Sophistic Movement*, Cambridge, 1981, 6. A szofista mozgalomról Kerferd magyarul is megjelent könyve mellett (*A szofista mozgalom*, Osiris, Budapest, 2003) áttekintést ad: *A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény*, szerkesztette és az utószót írta Steiger Kornél, Atlantisz, Budapest, 1993.

6 S hogy nem is annyira karikírozott, arra álljon itt az *Encyclopedia Britannica* (3rd edition, 1797) *Sophist* szócikkéből néhány sor: „…A Szofista megjelölést csak azokra alkalmazták, kik a tudás vékonyka talajára épített talmi bölcsességüket csillogó és hangzatos szavak mögé rejtették. E férfiak a nyelv mesterkélt rendszerét, az érvelés hamis módszerét tették meg

tanításuk alapjául, mely által a vita során a rosszabb érv jobb színben tűnhetett fel... A híres Szókratész legkérlelhetetlenebb ellenfelei közé tartoztak, minthogy ő minden alkalmat megragadott, hogy önhitt tudásuk hiúságát, valamint tanaiknak az athéni ifjúság erkölcsére és ízlésére gyakorolt kártékony hatását gúny és megvetés tárgyává tegye. Hasonlóképp: *Konversationslexikon* (Brockhaus, 1827, 7th ed.).

7 George Grote, *Plato and the Other Companions of Sokrates*, London, 1865; George Grote, *Aristotle*, ed. by Alexander Bain and G. Croom Robertson, London, 1872. – Grote szándékosan „Sokrates"-t írt, ez is része volt annak az úttörőnek számító célkitűzésnek, hogy a latinos-latinizált görög nevek helyett az „eredeti" görög alakokat használja (pl. Hercules helyett Herakles-t). Ebben is az elsők közé tartozott.

8 Majdnem leírtam, hogy legmaradandóbb, de aztán észbe kaptam: hiszen a University of London egyik alapítójaként s az angol reformmozgalom egyik pártharcosaként legalább olyan maradandót alkotott, mint a görög történelemről írott köteteivel – még ha a történéseknek inkább mellék-, semmint főszereplője volt.

9 Roberts, Jennifer Tolbert, *Athens on Trial, The Anti-democratic Tradition in Western Thought*, Princeton, 1994.

10 Thomas Carlyle, *Latter-day pamphlets*, 1850. (I. The Present Time.)

11 Robinson, Eric W., Review of Roberts, J. T., *Athens on Trial*: *BMCR* 95.02.08 (http://ccat.sas.upenn.edu/bmcr/1995/95.02.08.html)

12 EM 310–311.; (1862), V. kötet, LXVII. fejezet, 51.

13 EM 323.; (1862), V. kötet, LXVII. fejezet, 62.: „De még ez a forrás sem lesz képes, ha előítélet nélkül és egészében használjuk, alátámasztani azt a vádat, hogy tanításuk erkölcstelen és romlott, tudásuk csalárd és színlelt lett volna."

14 EM 339–42.; (1862), V. kötet, LXVII. fejezet, 72. skk.

15 Nem egyedül persze: Kierkegaard épp ezekben az időkben (1841) írta disszertációját az „Irónia fogalmáról, állandó tekintettel Szókratészra".

16 John Stuart Mill neveltetését kora gyermekkorától kezdve James Mill, az apa irányította, Jeremy Bentham utilitarista elvei mentén. John Stuart Mill nyolc éves korára végigolvasta Hérodotoszt görögül, tíz évesen Platónt, stb. Ám 21 évesen a megfeszített tanulás következtében idegösszeroppanás sújtotta, önéletírásában arra panaszkodott, hogy az atyai nevelés minden érzelmet kiölt belőle, s nagy nehézségek árán sikerült csak felépülnie.

17 EM 341.; (1862), V. kötet, LXVII. fejezet, 80. Bár, ha őszinték akarunk lenni, Grote előtt nem marad észrevétlen, hogy éppen Szókratész vezeti elő az utilitarizmussal párhuzamot mutató nézeteket. A párhuzamokhoz ld: Jeremy Bentham, *Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (magyarul: *Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe*: Márkus György (szerk.), *Brit moralisták a XVIII. században*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1977, 677. skk.): „A természet az emberi nemet két szuverén úr – a fájdalom és az élvezet – kormányzata alá helyezte. Egyedül az ő dolguk kijelölni, mit kell tennünk, csakúgy, mint meghatározni, hogy mit fogunk tenni. [...] Hasznosságon bármely tárgy azon tulajdonságát értjük, miáltal az jótéteményt, előnyt, élvezetet, jót vagy boldogságot (mindez a jelen esetben egyre megy) létrehozni hajlamos, illetve (ami ismét csak egyre megy) hajlamos megakadályozni azt, hogy bármiféle kár, fájdalom, rossz vagy boldogtalanság érje azon felet, akinek érdeke szóban forog: ha ez a fél a közösség lenne általában, úgy a közösség boldogságát: ha egyes személy, úgy ezen egyén boldogságát." (680–682., Fehér Ferenc fordítása.) Vö. Platón, *Prótagorasz*: *Végső soron mi másért nevezitek ezeket jónak, mint hogy végül mégiscsak gyönyör lesz az eredményük, a fájdalmat pedig megszüntetik és elhárítják? Vagy talán tudtok a gyönyör és a fájdalom helyett valami más szempontra utalni, amelynek alapján az említett dolgokat jónak nevezitek? [...] Tehát amit rossznak tartotok, nem egyéb, mint a fájdalom, amit pedig jónak, a gyönyör*. (354 b–c) *Mert ha a kellemest a kellemessel méred össze, mindig a nagyobbat és többet kell választanod; ha a kellemetlent a kellemetlennel, a kisebbet és kevesebbet. Ha azonban a kellemest a kellemetlennel hasonlítod össze; és a kellemes többnek mutatkozik a kellemetlennél, akár a későbbi a pillanatnyinál, akár a pillanatnyi a későbbinél, a cselekvésnek azt az útját kell választanod, ahol több a kellemes; ahol viszont több lesz a kellemetlen, mint a kellemes, azt nem szabad megtenned*. (356 b–c)

18 EM 310.;(1862), V. kötet, LXVII. fejezet, 51.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
2006/1. SZÁM

Tanulmányok

KECSKÉS D. GUSZTÁV: A francia politikai pártok állásfoglalásai az 1956-os magyar forradalom kapcsán: a magyar kérdés a francia Nemzetgyűlésben

KLENJÁNSZKY SAROLTA: Az 1956-os magyar forradalom és leverésének visszhangja a francia kommunista mozgalomban

KAHLER FRIGYES: A megtorlás folytatódik. 1956 megtorlása tíz év után (Vaczkó László és Hamusics János ügye)

BOGNÁR BULCSU: A nemzeti radikális politika és a társadalomtudományos érvelés kettőssége Erdei Ferenc faluszociográfiájában

PALLAGI MÁRIA: XIII. Alfonz – egy semleges uralkodó lehetőségei és korlátai

Műhely

GULYÁS LÁSZLÓ–TÓTH ISTVÁN: Milan Hodža első Közép-Európa tervének magyarországi fogadtatása

KECSKEMÉTI KÁROLY: Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése. (Vázlat)

Elmélet és módszer

KISANTAL TAMÁS: Történetírás és pszichoanalízis, avagy a történetírás mint pszichoanalízis. Freud és Certeau szövegei elé

SIGMUND FREUD: Ördögi neurózis a 17. században

MICHEL DE CERTEAU: Hogyan kezeli Freud a történelmet? „Az ördögi neurózis a 17. században" kapcsán

Határainkon túl

PÉTERI GYÖRGY: Beszélgetés Péteri Györggyel. Péteri György műveinek bibliográfiája Tisztogatás és patronálás: Kádár ellenforradalma és a közgazdaságtudományi kutatások Magyarországon, 1957-1958